

FE'L SO'Z TURKUMLARIGA OID SO'ZLARDA DARAJALANISH

Gulnoza Djumakuziyevna Shermatova

Andijon davlat universiteti, Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Tabiat va jamiyatda barcha hodisa-yu hosilalar bir-biri bilan uzviy bog'liqligi hammaga ayon. Xususan, til fani birliklari ham o'zaro chambarchas bog'liq, ularning o'xshash va farqli tomonlari mavjud. Ularning ayrim xususiyatlari o'rganilgan bo'lsa, ba'zilari hamon o'z tadqiqini kutmoqda. Bu fikrni graduonimiya va sinonimiya hodisalari haqida ham qo'rqmasdan aytishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: fe'l, darajalanish, "Muhokamat-ul lug'atayn" asari, graduonimiya, sinonimik munosabat, ma'nodoshlik

KIRISH

Ma'lumki, o'zbek tili juda boy imkoniyatlarga ega bo'lib, qadim tarixga egadir. Shu bois ham tilimizning ildizlarini juda qadim zamonlardan izlamoq darkor.

Darajalanish haqidagi dastlabki qarashlar qisman Alisher Navoiyning "Muhokamat-ul-lug'atayn" asarida ham uchramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy o'zbek tilining ifoda imkoniyatlari kengligini dalillash uchun "yig'lamoq" fe'lining va boshqa so'zlarning sinonimlarini tahlil qiladi, shuningdek, fors-tojik tili so'zlari bilan qiyoslashning o'zi darajalanish hodisasi ekanligini keltirib o'tadi.

Borliqdagi barcha narsa-hodisalar bir-biri bilan uzviy bog'liqligi hammaga ravshandir. Xususan, tilda mavjud barcha birliklar o'zaro chambarchas bog'liq, ularning o'xshash va farqli tomonlari ham bor. Ularning ayrim xususiyatlari o'rganilgan bo'lsa, ba'zilari hamon o'z tadqiqini kutmoqda. Bu fikrni graduonimiya va sinonimiya hodisalari haqida ham qo'rqmasdan aytishimiz mumkin. Agar sinonim va uning xususiy tomonlari anchagina tadqiq etilgan bo'lsa, graduonimiya hodisasi talab darajasida tadqiq etilmagan.

Sinonomik munosabatlar tilshunoslik tarixida fanimiz kabi uzoq tarixga ega bo'lsa ham, lug'aviy ma'nodoshlik muammolariga ming-minglab sahifalar, asarlar bag'ishlangan bo'lsa ham, hatto bir emas, bir nechta sinonimlar lug'ati tuzilgan

bo'lishiga qaramay, sinonimlar muammosida hali qilinishi zarur bo'lgan, yechimini kutayotgan jumboqlar talayginadir. Shunday masalalar qatorida, jumladan, quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

I. Sinonimlar va dublet so'zlar muammosi (arava/ aroba)

II. Sinonimlar, mo'tadil uslubiy bo'yoqli va yorqin uslubiy bo'yoqli so'zlar (yuz/turq, yuz/aft)

III. To'liq va qisman sinonimlar (uy/bino; hovli/uy)

IV. Sinonimlar va lug'aviy ma'noda darajalanish (masalan : yaxshi~tuzuk~binoyi~joyida~soz)

V. Lisoniy va nutqiy sinonimlar masalasi (yor-do'st; yor~sevgili~jonona~dilbar,mahbuba). Bu ro'yxatni yana ancha davom ettirish mumkin edi. Lekin shuning o'zi ham biz uchun yetarli, biz esa lug'aviy sinonimiya va lug'aviy graduonimiya masalalari ustida to'xtalib, bu ikki lisoniy hodisa orasidagi o'xshashlik va farqlarni tasvirlash bilan cheklanamiz.

Graduonimiya (ma'noviy darajalanish)ni so'zlararo ma'noviy munosabatlarning alohida bir turi sifatida o'rganish 80-yillarning oxirlaridan boshlandi.

Tilshunoslikda graduonimiya so'zlararo ma'noviy munosabatlarning alohida bir ko'rinishi sifatida ajratilguniga qadar, belgini darajalab ifodalovchi so'zlar sirasi sinonimlar doirasida o'rganilar edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek tilining sinonimlar lug'atida ma'nosi darajalanuvchi so'zlar ko'p hollarda sinonimlar sirasida berilar edi. Albatta, graduonimiya hodisasi maxsus ajratilmagach, ma'nosi darajalab ko'rsatuvchi so'zlar ko'p holatda turli sinonimik uyalar ichiga tarqatilib yuborilgan. Buning haqqoniy sabablari ham mavjud edi. Chunki sinonimlar ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi.

Shuni alohida takidlab o'tish lozimki, til sistema ekan lug'at tizimi ham sistem tabiatga ega va tilda biror so'z (leksema) yo'qki, ma'lum bir lug'aviy paradigmadan o'rin olmasa. Ma'noviy darajalanish hodisasi maxsus ajratilmay, ma'noni darajalab beruvchi so'zlar ko'p holatlarda sinonimlar tarkibiga singdirib yuborilganligi sababli, masalan: pichirlamoq~gapirmoq~baqirmoqso'zlari sinonimlar lug'atidan o'rin ololmas edi.

Sinonimlarni ajratishning, so'zlarni sinonimik paradigmalarga birlashtirishning asosiy omili sinonim so'zlar anglatgan, ular nomlaydigan, ataydigan

narsa, voqea, hodisa, belgi, xususiyatning aynanligidir. Mana shu keskin farq graduonimiyani sinonimiyadan ajratib turadi.

Sinonomik qatorlarni birlashtirishda yetakchi omil sinonomik paradigma soʻzlarining bitta umumiy denotat (atalmish)ga ega boʻlib, oʻz paradigmasi ichida asosan uslubiy boʻyoqlar, qoʻllanilish doirasi bilan farqlansa, graduonimik paradigmadagi soʻzlar turli denotatlarni atab keladi, lekin bu denotatlar orasidagi farq denotatlarning sifatlarida emas, balki miqdoriy koʻrsatkichlaridadir.

Shuning uchun sinonimiya bilan graduonimiya orasidagi asosiy farqni quyidagicha koʻrsatish mumkin: sinonimik munosabatlar bilan bogʻlangan soʻzlar paradigmasining aʼzolari ayni bir denotant ayni bir voqelikni turlicha atab, ifodalab, nomlab keladi. Graduonimik munosabatlar bilan bogʻlangan soʻzlar paradigmasi aʼzolari turli denotatlarda ayni bir belgining turli miqdorda oʻsib borish yoki kamayish munosabatlari bilan bogʻlangan boʻladi. Bir qarashda sinonimiya va graduonimiya orasidagi chegara aniqqa oʻxshaydi – denotatlar bir xil boʻlsa – sinonimiya, denotatlar har xil boʻlsa-yu, bu denotatlar oʻzaro sifat belgilarining soʻzlarning maʼnosi bilan bir qatorda shu soʻzlarning miqdori har xil boʻlsa – graduonimiya hisoblanadi.

Sinonomik qatorni ajratishda tilshunoslarning tayanch nuqtasi soʻzlarning maʼnosida va bu soʻzlar anglatib nomlab kelgan voqelikning aylanganligida boʻlsa; graduonimik lugʻaviy qatorlarda soʻzlarning maʼnosi bilan bir qatorda shu soʻzlarning semantik qurilishlaridagi miqdoriy koʻrsatkichlar bilan farqlanib turuvchi ayni bir belgining darajasida hamdir.

Lugʻaviy birliklar oʻzaro maʼnoviy munosabatlarga koʻra maʼlum bir darajalanish qatorlarini hosil etishi tilshunoslikda qadimdan maʼlum. Buni biz quyidagi misolda koʻrib oʻtishimiz mumkin:

“Issiq-sovuq” soʻzlari ifodalagan belgilar bir biriga ziddir. Shuning uchun bu soʻzlar zid maʼnoli soʻzlar – antonimlar sifatida baholanadi. Lekin iliq- issiq- qaynoq qatorida belgini belgini darajalab ifodalash mavjudligini anglash qiyin emas. Belgini darajalab atab keluvchi soʻzlarni oʻzaro birlashtirish tilshunoslikda uzoq tarixga ega.

Darajalanish leksemalararo, frazemalararo, va leksema hamda frazemalarning oraligʻida (bogʻlanishlarida) voqea boʻlishi mumkin. Shularga asoslanib , leksik, frazeologik graduonimiyalar haqida gapirish oʻrinlidir.

Lugʻaviy darajalanish maxsus graduonimik qatorlarda aks etadi. Shuning uchun darajalanish qatori buning birliklari hamda ushbu birliklar orasidagi munosabatlar orasidagi munosabatlar haqida fikr yuritish lozim boʻladi.

Darajalanish qatorining eng muhim qurilish belgisi unda bir umumiy belgi miqdorining ortib yo kamayib borishidir. Demak, bu qatordagi leksema va frazemalar bir umumiy belgining ozlik – ko‘plik darajalanish bo‘yicha o‘zaro semantik bog‘lanishlar (tutashishlar) hosil qiladilar. Bir turdagi sema belgisining oshgan yo kamaygan holda turli leksema va frazemalarning turg‘un tarkibiy qismlariga, komponentlarga aylanib qolganliklari gradunomik qator tuzilishining bosh omilidir.

XULOSA

Demak, lug‘aviy darajalanish qatori ikki va undan ortiq birliklardan iborat bo‘lishi mumkin. Graduonimiya aslida uch a‘zoli qatorda yaqqol ko‘rinadi. Shunga qaramay qatorining (hodisasining) lisoniy ko‘rinish jihatdan ikki a‘zoli ham bo‘la olishini hisobga olishimiz lozim.

REFERENCES

1. A.Navoiy. “Muhokamat-ul lug‘atayn”. Toshkent. “Tafakkur” nashr. 2014
2. Orifjonova Sh, “O‘zbek tilda lug‘aviy graduonimiya” f.f.n.diss.avtoreferat.Toshkent,1997.
3. Сафарова Р. Гипономия в узбекском языке. Кд. – Ташкент, 1990